

Mr. Fazileta Hafizović

O NEKIM VAKUFIMA U SLAVONIJI IZ XVI STILJEĆA

Srednja i istočna Slavonija potpale su pod osmansku vlast u prvoj polovici XVI stoljeća. Na tom je području već početkom 1537. godine osnovan Požeški sandžak, nova osmanska vojno-politička i administrativna jedinica.¹ Teritorij sandžaka se širio novim osvajanjima sve do 1552. godine, do osvajanja Virovitice, koja je ušla u sastav ovog sandžaka. Cijela oblast joj ostala pod osmanskom dominacijom između 150 i 160 godina, a za Osmanlije bila definitivno izgubljena Karlovačkim mirom iz 1699. godine.

Dolazak Osmanlija je prouzrokovao promjene na svim planovima života - uporedo sa političkim promjenama nastale su promjene i u oblasti privrede, kulture, društvenih odnosa. Osim doseljenih Osmanlija, različitog etničkog porijekla, i veliki broj domaćeg stanovništva je tada prihvatio islam. Islamizacija je bila najjača pedesetih i šezdesetih godina XVI stoljeća, a jače je zahvatila grad nego selo, što je samo još jedna potvrda činjenice o gradu kao snažnoj poluzi islamizacije. Krajem XVI stoljeća odnos muslimana i kršćana u gradu na ovom području bio je 58,4:41,6% u korist muslimana, pa se i dalje kretao u tom pravcu; na selu je do tle bilo 10,9 muslimanskih kuća, naspram 89,1% kršćanskih. Što se tiče odnosa unutar muslimanske skupine, 65% ih je bilo u gradu, a 35% na selu.² To su relacije dobijene globalnim posmatranjem; još se može utvrditi i to da su muslimani bili koncentrisani u južnom dijelu sandžaka, dok ih u sjevernom dijelu nalazimo samo u gradskim naseljima i u utvrdama, kao posadu. Nahije koje su se prostirale prema rijeci Dravi, sjevernoj granici sandžaka, kao granične su bile naseljavane vlaško-stočarskim stanovništvom.

Kontinuiranim povećanjem broj muslimanskog stanovništva došlo je do podizanja određenih građevina, potrebnih jednoj takvoj sredini. Te građevine sakralnog i utilitarnog karaktera, kao što su mesdžidi, džamije, tekije, mektebi, zatim hanovi, karavan-saraji, hamami, mostovi, česme, i tome slično, podizani su najčešće u gradskim naseljima, ali ih je bivalo i na

1. H. Šabanović, Bosanski pašaluk, Sarajevo 1959, 60.

2. Podaci iz magistarskog rada N. Moačanina, Administrativna podjela i stavaovništvo Požeškog sandžaka, odbranjenog na Filozofском fakultetu u Zagrebu, 1983. godine.

drugim mjestima, već prema tome što je određena situacija tražila. Podizali su ih pripadnici različitih slojeva unutar muslimanske skupine, naravno prema svojoj ekonomskoj moći. Sandžakbezi i ostali viši funkcioneri imali su čak i neslužbenu obavezu da u mjestima u kojima dotad nije bilo takvih objekata obezbijede njihovo podizanje. Oni su to činili obično u mjestima svoga službovanja, zatim u krajevima odakle su potjecali ili su na bilo koji drugi način bili vezani za njih. Osim podizanja samih objekata, oni su obezbjeđivali i njihovo dalje održavanje osnivanjem vakufa, odnosno zavještavanjem svoga imetka na način koji bi trebalo da osigura trajnost osnovnoj zadužbini.

Što se tiče građevina te kategorije, na teritoriji Požeškog sandžaka nije sačuvana niti jedna od njih, pa čak ni kao ruševina. Međutim, u katastarskim popisima ovog sandžaka iz 16. stoljeća nailazimo na spomen brojnim građevinama i još brojnijim vakufima pažahvaljujući tim dragocjenim izvorima možemo iz mraka zaborava izvući tragove plemenitih nastojanja ljudi da koriste jedni drugima.

Prvi vakuf na ovom području uopšte bio je vakuf Mchmedbega Jahja-pašića, koji je u vrijeme osvajanja Slavonije bio smederevski sandžakbeg i serasker tog čitavog pohoda.³ Mehmed-beg se na visokim položajima nalazio već na samom početku XVI stoljeća, jer je prije 1528. godine bio sandžakbeg Mosula i Vidina, a od te godine smederevski sandžakbeg. A. Gevaz navodi da je na tom položaju već od marta 1527. godine.⁴ Po istom autoru, u aprilu 1534. postaje sandžakbeg Moreje, a 1536. ponovo je imenovan smederevskim sandžakbegom. Krajem 1542. godine postavljen je za beglerbega Anadolije, pa je time stekao i titulu paše. H. Šabanović navodi da je na taj položaj došao 1541. godine.⁵ U maju 1543. postao je beglerbeg bez budimskog ejaleta i na tom položaju je i umro u avgustu 1548. godine.

S obzirom na njegovu vezanost za smederevski sandžak i, kroz to, posebno za Beograd, jasno je što se najveći kompleks njegovih zadužbina i nalazio u samom Beogradu. Na Dorćolu je on prije 1548. godine dao podići džamiju, medresu, imare, karavan-saraj, sebilj i česmu. Oko tih njeg-

3. Mehmed-beg je bio sin Jahja-paše, osmanskog vojskovođe s kraja XV i početka XVI stoljeća, koji je vjerovatno bio našeg porijekla, jer mu se, kako kaže G. Elezović, porodična matica veže za Skoplje; vid. G. Elezović, Turski spomenici I, str. 208 prim. 5. Sam Jahja-paša zasnovao je veliki i bogati vakuf u Skoplju, a takođe je ostavio zadužbine u Sofiji, Plovdivu, Nikopolju, Carigradu i Sarajevu. Jahja-pašin stariji sin, Bali-beg, takođe istaknuti vojskovođa, isto je tako poznati vakif Smedereva; vid. D. Bojanović, Požarevac u XVI veku i Balibeg Jahjapašić, Istoriski časopis, knj. XXXII, 1985., Beograd 1986.

4. A. Gevaz, Versuch eines chronologischen Verzeichisses der türkischen Statthalter von Ofen. Der Österreichische geschichtsforscher, II, Wien 1841, 57.

5. H. Šabanović, Istorija Beograd I, Beograd

ovih zadužbina formirana je Mahala Mehmed-bega Jahja-pašića, koja se u izvorima susreće prvi put 1560. godine, ali je sigurno nastala ranije, jer je i džamija, centar mahale, nastala 1548. godine.⁶ Njegova medresa je imala rang visoke škole, a između profesora ove medrese redovno je biran beogradskimuftija.⁷ Vakufnama za ove zadužbine nije sačuvana, iako o samim Jahjapašićima, koji su godinama bili u centru političkih zbivanja u Osmanskom Carstvu, postoji mnoštvo objavljenih i neobjavljenih podataka.⁸

Na osnovu popisa Požeškog sandžaka, između ostalog, saznajemo kakve je i kolike posjede na ovom području imao Mehmed-beg Jahjapašić, jedan od osvajača ovih krajeva. Te posjede on je uvakufio za održavanje svojih zadužbina u Beogradu.⁹

U samoj kasabi Požega Mehmed-beg je posjedovao 92 dućana, na tzv. „Bijelozemlji“,¹⁰ zatim čifluk, koji se sastojao iz različitih dobara,¹¹ zatim više mlinova u samoj Požegi, te po jedan u varošima Kaptol, Vetovo, Kutjevo, selima Pleternik i Dimitrovci i jedan na spomenutim vakufskim livadama,¹² Prihodi spomenutih dobara, namijenjenih „vakf-i hazrat-i Beligrad“, iznosili su 350 akči godišnje. Osim ovih dobara, u posjedu Mehmed-paše su se na teritoriji ovog sandžaka nalazila još dva čifluka. Čifluk u kadiluku Brod sačinjavale su hassa-parcele i mlin, poznati kao „Despotove zemlje“.¹³ „Despotove zemlje“ je redovno upotrebljavana oznaka za dobra koja je posjedovao titularni srpski despot Stjepan Berislavić, a koja su, dolaskom Osmanlija, prešla u ruke pojedinih osmanskih velikaša. Taj je čifluk i ranije pripadao vakufu, pa se u ovaj popis jednostavno prenosi iz prethodnoga, a donosio je prihod od 150 akči godišnje u gotovom novcu, umjesto

6. Isto, str. 400.

7. Isto, str. 414.

8. Vid. bilj. 3.

9. TD No. 672, O(rijentalni) I(nstitut) br. 10, fo. 37.

10. Erz-i Beyza, posjed koji je na njegovo ime bio upisan u najranijem defteru ovog sandžaka iz 1540. godine. Prema istom popisu u njegovom posjedu nalazila su se dva mlina i dvije kuće u selu Nivna. godine 1579. tu je upisan na ime umrlog Mehmed-paše cijeli čifluk, za koji je naznačeno da je u sastavu vakufa.

11. TD No. 672, OI 10, fo. 37: čifluk na ime spomenutog u kadiluku Požega, (koji sačinjavaju) hassa-zemlje, poznate kao (zemlja Markuša Petrijevog i Vukca Ištvanogov, voćnjak sa kestenima, hassa-zemljiste po imenu Vrboski, dvije livade na području tvrđave Blatička, livada Kavak ispred požeške tvrđave, livade koje se prostiru između rijeke Orlove i gaja Mihalovci i oronula vodenica na tom lokalitetu, te zemljiste poznato po nazivu Štrkavica...itd.)

12. TD No. 672, OI No. 10/37.

13. OI No. 10/66.

desetine. U kadiluku Gorjan Mehmed-paša je takođe posjedovao čisluk, kojeg su sačinjavali nekoliko vinograda, livada i jedan mlin. Njegov je prihod isplaćivan odsjekom, a iznosio je takođe 150 akči godišnje.¹⁴

Sve je ovo, dakako, bilo uvakufljeno prije 1548., godine Mehmed-pašine smrti, ali se podaci o vakufima redovno prenose iz popisa u popis. Ovo je, naravno, bio samo dio prihoda, obezbijeđenih za zadužbinu u Beogradu, a ostalo je zabilježeno u popisima sandžaka na čijoj su se teritoriji dotična dobra i nalazila.¹⁵

Drugi veći vakuf na teritoriji ovog sandžaka jeste vakuf Sulcijman-kapetana za džamiju koju je dao podići u kasabi Dubočac na Savi. Najraniji podatak o Sulejman-kapetanu i njegovoj zadužbini potječe iz 1565. godine, kada se on spominje kao Sulejman-emin, povjerenik za prihode od skele, najvjerovaljnije baš u samom Dubočcu¹⁶. U opširnom katastarskom popisu iz te godine upisana je glavnica od 2000 akči, koju je on uvakufio, uz murabehu, za potrebe plaće imama i muezzina svog mesdžida. Osim toga, on je uvakufio i jednu kuću na sprat, sa štalom i bostanom, s tim da se od onih koji tu budu stanovali uzima po jedna akča najamnine dnevno, što bi se koristilo za osvjetljenje, prostirku, i neke, vjerovatno sitnije popravke spomenutog mesdžida.¹⁷ Vec 1569. godine u sumarnom popisu Požeškog sandžaka susrećemo Sulejmana kao kapetana rijeke Drave, sa zemljotom od 35.000 akči, petim po vrijednosti u tom području.¹⁸ U opširnom popisu iz 1579. godine kadiluku Brod su upisani vakufi Sulejman-kapetana u kasabi

14. Isto.

15. Vid. npr. H. Šabanović, Turski izvori za istoriju Beograda I, Beograd 964, str. 395 i 529; zatim, opširni popis vilajeta Temišvar iz 1566-7. god, TD No 364, OI No 17/111, 112; zatim: Basbakanlik Arsivi, Istanbul, Basmuhasebe No. 76, 979-985 (1571/2-1577/8) godine, str. 13. U ovom defteru, koji sadrži popise hasova i zemalja u našim krajevima i bilješke koje se odnose na vakufe, upisan je i vakuf merhum Mehmed-paše, sina Jahja-pašinog, te prihodi vakufa u nahiji Beograd, u iznosu od 114. 991 akče. Ono što je posebno zanimljivo jeste raspored rashoda na sljedeći način:

- za potrebe plaće muderrisu i učenicima, godišnje 27.360 akči,
- za potrebe plaće poslužitelja u časnoj džamiji i turbetu, te posluge u kuhinji, godišnje 49.000 akči,
- troškovi za hranu i druge kuhinjske potrepštine, godišnje 66.000 akči, i
- za potrebe popravka i uređivanja karavansaraja i česme, te drugih različitih troškova, godišnje 12.000 akči.

Razlika je namirivana iz prihoda drugih uvakufljenih debara, kakva su i ova u Požeškom sandžaku.

16. TD No. 351, IO No. 105, fo. 105.

17. Isto

18. TD No. 106, OI No. 486, fo. 8.

Dubočac, a sastojali su se iz 25 dućana, mlinova, stupa, vinograda, i drugog zemljišta, što znači da je vakuf značajno proširen. Izričito je navedeno da je „... spomenute dućane, mlin i ostalo, spomenuti (kapetan) uvakufio za džamiju u navedenoj kasabi, to je uvakufljeno i koristi se kao vakuf“.¹⁹

Toliko o Sulejman-kapetanu govore popisi Požeškog sandžaka. Međutim, tek na osnovu opširnog popisa Bosanskog sandžaka iz 1604. godine možemo pobliže pretpostaviti nešto o ličnosti ovog vakifa. On je ovdje na jednom mjestu tituliran kao Sulejman-beg, sin Ferhad-paše.²⁰ S obzirom na relevantne podatke, smatramo da bi se ovdje moglo raditi o Ferhad-paši Sokoloviću i njegovom sinu Sulejmanu, koji se ne spominje u dosad poznatim izvorima.²¹ Sulejman je najprije bio emin skele u Dubočcu, a zatim je postavljen za kapetana rijeke Drave, sa sjedištem u Osijeku ili Virovitici, jer su kapetanije i registrovane u ta dva grada.²² Međutim, s obzirom na to da se njegov zeamet najvećim dijelom nalazio na teritoriji Brodskog kadiluka u Požeškom sandžaku i Banjalučkog kadiluka u Bosanskom sandžaku, te njegovu vjerovatno prvu značajniju funkciju emina skele u Dubočcu, jasno je da je on tu uspostavio vakuf sa željom da se naselje razvije u kasabu. Dubočac je u popisu iz 1545. godine zabilježen kao varoš sa 11 kuća, dok je već 1565. godine kasaba sa mahalom muslimana i mahalom kršćana. Međutim, kako se kasaba prostirala s obje strane Save, postavlja se pitanje u kojem se dijelu nalazila Sulejman-begova džamija. Mišljenja smo da se ona nalazila u bosanskom dijelu Dubočca, i to upravo na osnovu bilješke u spomenutom popisu iz 1604. godine, kojom se opisuju granice parcela koje je uvakufio Sulejman-beg i na kojima je dao izgraditi časnu džamiju, jednu kuću i dućane.²³ Osim toga, u ovom je popisu navedena i Mahala Sulejman-begove džamije, dok je u slavonskom dijelu Dubočca zabilježena Mahala časne džamije. I Atanasije Grgičević, u svom opisu Dubočca s početka SVII stoljeća, navodi da se veći dio Dubočca nalazio s druge (tj. bosanske) strane Save.²⁴

Najmanje podataka, ipak, postoji o trećem vakifu sa ovog područja, Zaimu Behramu. Defter osim u jednom slučaju ne pruža podatke ni o tome na

19. Njegov zeamet čine sela, mezre i čifluci u nahijama POžega, Kutjevo, Vrhovine, Podgorač i Podlužje, te prihodi od nomada koji su se zatekli na toj trtoriji, izuzevši filuriju, koja je spadala u državnu blagajnu; vid. TD OI No. 486, 8.

20. TD OI No. 205/163-165.

21. Npr. u vakufnami za zadužbine koje je dao podići u Banjaluci.

22. H. Kreševljaković, Kapetanije u BiH, Sarajevo 1954, str. 17.

23. TD OI No. 205/165.

24. M. Batinić, Nekoliko priloga k bosanskoj crkvenoj poviesti, Starine JAZU, knj. XVII, str. 135, Zagreb 1885.

šta se vakuf odnosi, iako je, sudeći po prihodima, bio relativno velik. U sumarnom popisu Požeškog sandžaka iz 1569. godine²⁵ naveden je zemalj Zaime Behrama, kojeg sačinjavaju sela na području nahije Slatinić (takođe i sama kasaba Slatinić, današnja Podravska Slatina), zatim nahija Orahovica, Valpovo, Moslavina, Brezovica, Virovitica, Voćin, kao i prihodi od nomada na navedenim teritorijama. Dijelovi zemalja razasuti su po pograničnim nahijama, međutim, sela su poreski tretirana kao i druga u unutrašnjosti sandžaka.

Iz dvije naknadne bilješke vidi se da je zemalj dva puta povećavan ukupno na 57000 akči, ali iz treće saznajemo da se Zaim odrekao 6000 akči prihoda, koje su kasnije date Aliji, tvrđavskom čehaji. Ne saznajemo, nažalost, na osnovu čega ili na osnovu koje službe je Behram dobio ovaj zemalj, treći po veličini u Požeškom sandžaku. Mogla bi biti u pitanju neka visoka vojnička služba u samom pograničnom području.

Konkretnije se Zaime Behrema može povezati sa utvrdom Sveti Mikloš (dan danas MIkleuš u blizini Podravske Slatine), gdje je „... za Božje zadovoljstvo...“ uvakufio hassa parcelu da bi na njoj „... siromasi muslimani u samom Svetom Miklošu sagradili kuće u kojima će stanovati.“²⁶ Sveti Mikloš 1579. godine ima džema'at muslimana sa 152 kuće i 17 kršćanskih kuća u varoši. Stanovništvo je pretežno vojničkog staleža. U utvrdi postoji upisan imam, ali se ništa ne govori o samom objektu, jer je to vjerovatno bila tvrđavska džamija. Pisar bi, kako je to činio u cijelom popisu, naglasio da se ovdje radi o džamiji određenog vakifa.

Iz dva uvakufljena čifluka, koji su donosili relativno velik prihod od 500 akči, ne možemo zaključiti čemu su prihodi bili namijenjeni. Podatke bi eventualno trebalo tražiti u vakufskim dokumentima, koji se čuvaju u Vakufskom arhivu u Ankari.

Jedan zaista konkretni podatak daje bilješka iz Muhimme Deftera, od 10. rebiu-l-ahira 979. (1. 9. 1571.) godine, gdje se navodi da je ove godine Zaim Behram bio sakupljač filurije u Požeškom sandžaku, te mu se naređuje da je pošalje i pred u sultansku blagajnu.²⁷

Činjenica da je Slavonija krajem XVII stoljeća bila poprište ogromnih ratnih razaranja, nakon kojih je i bila izgubljena za Osmansko Carstvo, jasno govori o tome zašto nema sačuvanih pisanih dokumenata pokrajinske administracije. Međutim, činjenica da je sačuvan ogroman broj dokumenata centralne administracije, od kojih najveći dio nije ni obrađen (Basbakanlik Arsivi, Istqanbul) daje nadu da će se svakim novobrađenim dokumentom moći baciti više svjetla na ovakve i slične probleme.

25. TD OI No. 486/7.

26. TD No. 672, OI 10/207.

27. Muhimme Defteri, knj. 15, br. 638, s. 75.

SUMMARY

ABOUT SOME WAQFS IN SLAVONIA FROM THE XVITH CENTURY

This article presents some, until now, unknown data about three of the significant wāqifs (benefactors) in the region of Požega Sanjak.

The most famous among them was Mehmed-beg Jahjapašić, a sanjak-beg of Smederevo, who was, later, a beglerbeg of Budim. He played a great role in the conquest of Slavonia; but his numerous properties in the region of that Sanjak he bequeathed to his equally numerous endowments in Belgrade. The next wāqif was Sulejman, the captain of the river Drava, who was, most probably, son of Ferhad-pasha Sokolović who constructed a mosque in Dobočac at Sava, for the maintenance of which he bequeathed some of his properties. There is very little data about wāqif of Podravska Slatina, zāim Behram. According to some evidence, he was not from these regions by birth, but he bequeathed significant properties in benefit of this region.

This article is based on data from the cadastre registers (defter) of Požega Sanjak from the years 1565 (detailed), 1569 (summary) and 1579 (also detailed).